

Keywords: historiography, political regime, authoritarianism, totalitarianism, elections, social consciousness, the Polish state.

УДК 930.2:94(=512.145)»196/198»

К.М. Ніколаєць

**РУХ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ ЗА ПОВЕРНЕННЯ НА ІСТОРИЧНУ
БАТЬКІВЩИНУ У 60–80-Х РР. ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ**

У статті проаналізовано наукові праці, присвячені висвітленню руху кримськотатарського народу за повернення на історичну батьківщину у 60–80-х роках ХХ ст. Персоніфіковано внесок дослідників у вивчення даної теми.

Ключові слова: депортації, суспільно-політичний рух, кримські татари, репатріація, історіографія.

У 1989 р. Верховна Рада СРСР, а також українські органи влади винесли ряд ухвал стосовно долі кримськотатарського народу, що символізували результат тривалої боротьби за повернення кримських татар до Криму. Юридичні перешкоди на шляху репатріації були зняті і для них, і для інших депортованих за національною ознакою. Повернення до місць постійного проживання значної частини татарського населення, яке свого часу було примусово виселене, призвело до певного загострення ситуації в регіоні через збереження у владних структурах Криму відносно великої кількості лобістів російських великодержавницьких інтересів.

З перших років незалежності Україна несе на собі весь тягар реалізації програми розселення та облаштування кримських татар і інших національностей, що повернулись на рідні землі, вирішення їхніх соціально-культурних і економічних проблем. Протягом 1991-2005 років в Україну повернулись понад 258 тисяч репатріантів – кримських татар та осіб інших національностей. Більшість з них компактно проживає у містах Сімферополі та Севастополі, а також у Генічеському районі Херсонщини та низці районів Автономної Республіки Крим. За межами України залишається ще майже 100 тисяч кримських татар і представників інших національностей, що можуть повернутися в Україну [1].

Фактично до другої половини 1980-х років проблема примусового переселення кримськотатарського населення і можливість його репатріації у майбутньому всіляко замовчувалася. Результатом такого стану речей стала не лише відсутність ґрунтовних наукових розвідок, а й формування певною мірою упередженого ставлення до кримських татар в цілому. У той же час завдяки зусиллям науковців, журналістів та діяч кримськотатарської політичної, економічної та духовної еліти рівень усвідомлення суспільством актуальності і складності проблеми поступово зростав. Висвітлення у наукових публікаціях набув рух кримськотатарського населення за повернення на історичну батьківщину, в рамках якого сформувалися його сучасні політичні організації.

Ще у 1982 р. Л.Алексеева написала статтю «Кримськотатарський рух за повернення до Криму» (вийшла друком у 2000 р.), де показала роль ініціативних груп у зародженні руху, проаналізувала дії радянського керівництва стосовно руху кримськотатарського народу за повернення на історичну батьківщину. У цій публікації багато місця відведено висвітленню та оцінці нормативних актів, присвячених кримськотатарській проблемі. Дослідниця показала заходи радянського керівництва, спрямовані на закріплення переселених кримських татар на території Узбецької республіки. У статті подано періодизацію руху кримськотатарського народу, яка передбачала поділ його на три періоди: 1956-1964 рр. – становлення руху; 1964-1969 рр. – період найвищої активності; починаючи з 1970 р. – криза руху. Дослідниця відзначала, що вирішення проблеми переселення кримських татар було можливим тільки у випадку зовнішнього тиску на радянський уряд в силу психологічної неготовності передусім вищого радянського керівництва примиритися із можливістю повернення кримських татар [2].

У публікаціях М.Джемільова, який особисто брав активну участь у русі кримських татар за повернення на історичну батьківщину і зазнав жорстоких переслідувань з боку радянської влади за свої переконання, висвітлено основні проблеми організації руху та особливості ставлення до нього радянського керівництва у різні періоди [3].

Боротьба кримськотатарського народу за повернення до Криму висвітлювалася у публікаціях російських вчених В.Возгіна, М.Губогло, с. Червонної, де висловлювалися погляди щодо часу початку руху, його характеру, методів боротьби із визначенням їх успішності [4].

У дослідженні О.В.Волобуєва проаналізовано документи ЦК КПРС, що стосувалися проблеми кримських татар. Тут показано негативний вплив на долю кримськотатарського народу постанови ЦК КПРС від 24 листопада 1956 р. про відновлення національної автономії калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського та інгуського народів. Позитивно оцінюючи цей документ в цілому, підкреслено, що шостий пункт постанови визнавав недоцільним надання автономії татарам, які раніше проживали в Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР не була автономією лише татар, а являла собою багатонаціональну республіку [5].

У працях українських науковців І.Прибиткової, с. Макеєва, В.Небоженка, що вийшли друком на початку 1990-х років, знайшли відображення форми боротьби кримських татар за свої права, методи протидії їхнім прагненням з боку радянських правоохоронних органів та уряду. Тут показано особливості організації петиційної кампанії із визначенням причин поширення цього засобу боротьби [6].

Варто виділити працю М.Алтана, у якій розглянуто участь татарської діаспори у США та створеного нею національного центру кримських татар у русі кримськотатарського населення за повернення на землі пращурів із визначенням заходів, які привернули увагу світової громадськості до цієї проблеми [7].

Ідеологічне протистояння кримськотатарського національного руху із радянським режимом вивчав Г.Хаїров, який проаналізував процес становлення ідеологічних постулатів, моральних принципів діяльності представників депортованого народу [8].

Складна історія перебування кримських татар у складі радянської держави висвітлена у монографії Ю.Зінченка, який серед іншого показав окремі елементи їх боротьби за повернення до Криму на тлі протистояння нерівноправній національній політиці влади. Колоніальний статус території півострова в радянську добу автор обґрунтовував організацією переселення росіян до Криму, репресіями проти політичних діячів, інтелігенції, заможних селян із середовища кримських татар, переслідуванням мусульманського духовенства поруч із руйнуванням мечетей [9].

У вступній статті Ю.Данилюка та О.Бажана до збірника документів, які ілюстрували історію кримськотатарського руху за повернення до Криму, розглядався перебіг подій, пов'язаний із примусовим виселенням татарського населення півострова, проаналізовано документи спецслужб, в яких характеризувалися настрої цих громадян, висвітлено петиційну кампанію татар за повернення до рідних осель. Публікація містить оцінку політичної позиції радянського керівництва стосовно кримськотатарської проблеми у різні періоди. Автори піддали критиці політику образи гідності кримськотатарського народу, нагнітання атмосфери ненависті до татар у радянській країні. Вони засуджували спроби уряду розколоти рух татар за повернення. Вчені ґрунтовно проаналізували заходи радянського керівництва по зменшенню активності кримськотатарського національного руху, виділивши ті з них, які спрямовувалися на обмеження переїзду кримських татар на історичну батьківщину. У роботі розглянуто масові акції непокори татар, що мали місце у 1987 р. Дослідники показали динаміку переселення кримськотатарського населення до Криму у другій половині 80-х років ХХ ст., наголошуючи на поверховості рішень радянського керівництва періоду «перебудови» з цього питання. Такий підхід призводив до посилення напруженості у середовищі кримських татар, а також регіонів їх компактного проживання. У роботі відзначається важливість рішення Президії Верховної Ради СРСР 28 листопада 1989 р., у якому визнавалося законним право кримськотатарського народу на повернення в місця історичного проживання і «відновлення національної цілісності». Науковці переконливо довели, що подібне рішення приймалося виключно під тиском руху кримських татар [10].

Варто відзначити працю Р.І.Хаялі «Кримськотатарський народ в умовах депортації (1944 – 1967 рр.)», в якій досліджено правове становище висланих, стан національної культури. Автор відзначав, що режим спецпоселення на чолі з органами НКВС створив умови для утисків національних прав, прав людини та громадянина. Режим спецпоселень сприяв руйнуванню етнічної єдності, нищенню генофонду кримськотатарського народу та його мовної спільності,

.....
внаслідок чого були цілком знецінені такі норми, як право на життя, честь і гідність людини. Відповідно до результатів проведеного дослідження автором було встановлено, що після скасування у 1956 р. режиму спецпоселень активізувалася участь кримських татар у політичному та економічному житті країни. У роботі окремо досліджено процес відродження національної культури та причини виникнення національного руху [11].

Значний внесок у розробку проблеми було здійснено Г.Бекіровою. у своїх численних публікаціях дослідниця прослідкувала обставини зародження руху, пов'язуючи цей процес із зняттям режиму спец поселень у 1956 р. Аналізуючи протистояння кримськотатарського народу і радянського уряду, вона вказувала, що у середині 1960-х років кримськотатарський національний рух переживає піднесення завдяки долученню до нього генерації молоді, чие свідоме життя припало вже на місця заслання. Результатом активності кінця 1960-х став компромісна постанова Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму», який відкрив для кримських татар «вузький шлях» на батьківщину, але не вирішив проблеми повернення, не забезпечив політичної і моральної реабілітації народу. Г.Бекірова проаналізувала причини згасання руху у 1970-х роках, зазначаючи, що ініціативні групи залишалися основною формою організації кримськотатарського руху, їхня робота так само знаходила відображення в кримськотатарському самвидаві – «Інформація», «Звітах», «Інформаційних повідомленнях», алєневдалі спроби більшості кримських татар влаштуватися в Криму, жорстокі репресії проти активістів руху у багатьох породили відчуття безуспішності боротьби з державною машиною. Дослідження Г.Бекірової містили також аналіз причин певної успішності політики «укорінення» татар в Узбецькій РСР, що включала в себе такі заходи «соціального підкupu», як просування по службі, зняття негласних заборон, пов'язаних з отриманням освіти з досі недоступних для кримських татар спеціальностей (державне управління і частина дисциплін гуманітарного циклу), висунення на партійну та адміністративну роботу [12]. Окремо Г.Бекірова показала роль П.Григоренка у кримськотатарському національному русі, підкреслюючи важливість його підтримки дій кримськотатарського народу у боротьбі за повернення до Криму [13].

У колективній монографії «Крим в етнополітичному вимірі» висвітлено основні події етнополітичної історії півострова. Один із підрозділів праці, автором якого була Н.Ю.Макаренко, присвячувався висвітленню боротьби кримських татар за повернення до Криму. Тут детально висвітлювалися різні етапи кримськотатарського національного руху із визначенням ролі його провідних діячів у боротьбі за повернення до Криму [14]. У іншій роботі Н.Ю.Макаренко показала причини і наслідки етносоціальних змін у Криму як результат державної етнополітики 1950–1980-х років. На основі аналізу статистичних матеріалів дослідниця показала участь російського та російськомовного населення півострова за підтримки радянського уряду у витісненні української мови із побутового спілкування. Дослідниця справедливо стверджувала, що русифікація породжувала зміни у етнічній свідомості населення Криму, формувала комплекс меншовартості, порівняно із російським народом та призводила до етнічної деградації [15].

Варто відзначити, що українських виданнях переважає теза про діяльність України по поверненню і облаштуванню кримських репатріантів, яку необхідно розглядати як акт доброї політичної волі держави, що керується високими нормами демократії і гуманізму та виявляє глибоку повагу до права національних спільнот проживати на землі предків і отримати українське громадянство. Такі твердження виходять з того, що Україна не мала жодного відношення до примусового виселення кримськотатарського населення. Протилежні судження неправомірно базуються на наявності формальних ознак державного суверенітету в Україні радянської доби. Тут варто додати, що у російських засобах масової інформації та публіцистичних виданнях на початку XXI ст. неправомірно почала висловлюватися думка про «гуманність» радянського керівництва, яке вдалося до депортації «народу-зрадника» замість застосування більш суворого покарання. Далеке від наукового аналізу судження, на жаль, використовується у сучасних умовах для дестабілізації ситуації в Криму із нагнітанням міжетнічної напруги.

Загалом історія руху кримськотатарського народу за повернення на історичну батьківщину досліджена досить детально із визначенням основних подій. Показано протистояння активістів кримськотатарського руху із радянським урядом у боротьбі за

повернення до Криму. Крім того, аналізу піддані радянські документи, що стосувалися руху із визначенням найбільш важливих з них. Доведено, що піднесення кримськотатарського національного руху пов'язувалося із певними змінами політичної ситуації в СРСР, що супроводжувалися деяким пом'якшенням тиску правлячого режиму на суспільство.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білуха Ю.М. Кримські татари: виклики минулого і сьогодення // Педагогіка толерантності. – 2006. – № 2-3. – С. 139.
2. Алексеева Л.М. Крымскотатарское движение за возвращение в Крым / Л.М.Алексеева // Кримські студії. Інформаційний бюлетень. – 2000. – № 5-6. – С. 4-16.
3. Джемилев М. Национально-освободительное движение крымских татар // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу) / М. А. Джемилев // Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 5-20; Джемилев М. Кримські татари в Москві. Літо 1987 року / М. А. Джемилев // Кримські студії. – 2002. – № 5-6. – С. 136-205.
4. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар / В. Е. Возгрин. – М., 1992; Губогло М. Н., Червоная С. М. Крымскотатарское национальное движение / М. Н. Губогло, с. М. Червоная. – В 2 т. – М., 1992.
5. Волобуев О.В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х – середина 80-х гг. XX в.) / О.В.Волобуев // Отечественная история. – 1994. – № 1. – С. 157-158.
6. Прибыткова И. М., Макеев С. А. Возвращение: (О процессах возвращения депортированных в 1944 г. Крымских татар на историческую родину) И. М. Прибыткова, с. А. Макеев // Философская и социологическая мысль. – 1990. – № 7. – С. 26-29; Небоженко В. Кримська проблема України / В. Небоженко // Розбудова держави. – 1992. – № 6. – С. 3-8.
7. Алтан М. Б. Кримськотатарська діаспора у кримськотатарському русі // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу) / М. Б. Алтан // Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 140-146.
8. Хаїров Г. Національна ідея: Шляхи її розвитку / Г. Хаїров // Кримськотатарське питання. – 2000. – Ч. 5-6. – С. 52-58.
9. Зінченко Ю. Кримські татари: Історичний нарис / Ю. Зінченко. – К., 1998.
10. Данилюк Ю., Бажан О. З пам'яттю про минуле та в ім'я справедливості // Кримські татари: Шлях до повернення: Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років): Очіма радянських спецслужб: Збірник документів і матеріалів / Ю. З. Данилюк, О. Г. Бажан. – У 2 ч. – Ч. 1. – С. 4-62.
11. Хаялі р. І. Кримськотатарський народ в умовах депортації (1944 – 1967 рр.) / р. І. Хаялі. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000.
12. Бекирова Г.Т. Крымскотатарская проблема в СССР (1944-1991) / Г.Т.Бекирова. – Симферополь: «Оджакъ», 2004. – 332 с.; Бекирова Г.Т. Крымские татары. 1941-1991. (Опыт политической истории) / Г.Т.Бекирова. – Симферополь: ИД «Тезис», 2008. – 480 с.; Бекирова Г.Т. Кримськотатарський національний рух в 50-60 роках: становлення, перші перемоги і зневіра / Г.Т.Бекирова // Кримські студії. – 2001. – № 5-6 (11-12). – С. 69-90; Бекирова Г.Т. «Вывезены все» / Г.Т.Бекирова // Карта. – 2005. – № 41-42. – С. 22-28.
13. Бекирова Г.Т. Роль Петра Григоренко в крымскотатарском национальном движении / Г.Т.Бекирова. – Симферополь: Оджакъ, 2007. – 32 с.; Бекирова Г. Т. Роль Петра Григоренко у кримськотатарському національному русі / Г.Т.Бекирова // Генерал Петро Григоренко: Спогади, статті. – К., 2008. – С. 85-102.
14. Крим в етнополітичному вимірі. – К.: Світогляд, 2005. – 533 с.
15. Макаренко Н. Ю. Напрями державної етнополітики в Криму у 1950–1980-х рр.: Причини і наслідки етносоціальних змін / Н. Ю. Макаренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XVIII. – Запоріжжя, 2010. – С. 264-269.

Ніколаєць К.Н. РУХ КРИМСКОТАТАРСЬКОГО НАРОДА ЗА ВОЗВРАЩЕНИЕ НА ИСТОРИЧЕСКУЮ РОДИНУ В 60-80-Х ГГ. XX В.: ИСТОРИОГРАФИЯ

В статтє проанализированы научные исследования, посвященные освещению движения крымскотатарского народа за возвращение на историческую родину в 60–80-х годах XX ст. Показано вклад исследователей в изучение данной темы.

Ключевые слова: депортации, общественно-политическое движение, крымские татары, репатриация, историография.

Nicolaetc K.N. RUH of КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО PEOPLE FOR RETURN ON HISTORICAL БАТЬКІВЩИНУ IN 60-80-X XX OF CENTURY.: HISTORIOGRAPHY

In the given article is analyses scientific researches about rule of Crimean Tatars of return to the historical motherland. The author is personification the activity of historians in this field.

Key words: deportation, political rule, Crimean Tatars, repatriation, historiography.

УДК 394 (477)

М.Ю. Зінчук

**ПОВСЯКДЕННІСЬ ЯК ОБ'ЄКТСОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ:
ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС**

У статті розглянуто особливості дослідження феномену повсякденності з точки зору соціологічної науки. Окреслені ключові позиції трактування щоденності в працях Е. Гуссерля, А.Шюца, Ч. Мілса, З. Баумана, П. Бергера, Т. Лукмана. Підкреслюється значення соціологічних досліджень для розуміння повсякденності в контексті історичних пошуків.

Ключові слова: повсякденність, феноменологічна соціологія, німецька соціальна теорія, габітус, соціологічне мислення, соціологічна уява, «повсякденний світ».

XX століття пройшло для гуманітаристики під знаком зміни наукової парадигми. Щойно сформована нова система суспільства вимагала нових підходів до розуміння її внутрішніх трансформаційних процесів та особливостей.

Соціологія як наука, що найбільше рефлексує щодо суспільних метаморфоз, потребувала нової теорії та методології, які б могли подолати обмеженість «першої соціології» з її сконцентрованістю на дослідженнях певних систем та організмів. Однією з засадничих підстав цієї нової теорії стала цікавість до повсякденних практик.

Сьогодні соціологія повсякденності перетворюється з порівняно нового напрямку соціологічних досліджень в одну з точок відліку в оцінці суспільства. В контексті цього дослідники починають говорити про становлення «третьої» [12, с. 4], або ж просто «іншої» [6, с. 16], соціології.

Вперше об'єктом соціологічних досліджень повсякденність стає в межах феноменологічної соціології. Цей напрям започаткований у феноменологічній філософії Едмунда Гуссерля (EdmundHusserl, 1859-1938). Специфіка феноменології полягає в тому, що «кінцеві елементи» свідомості тлумачаться як сенсоутворюючі чинники, тобто як такі, що виражають первинне призначення свідомості: сприймати, уявляти, понятійно мислити тощо [8, с. 142]. Таким чином, певні предметні значення сприймаються і відтворюються людиною симбіотично разом із іншими значеннями та сенсами.

Увага Е. Гуссерля до повсякденності була спровокована необхідністю подолання кризи європейської науки – т. зв. кризи раціональності. «Наука, – пише філософ, – і це постійно можна чути – нічого не може сказати нам про наші життєві потреби. Вона в принципі виключає питання, найбільш нагальні для людини» [4, с. 548].

У контексті подолання цієї кризи Е. Гуссерль вказував на необхідність звернення до основ, тобто апелював до сфери повсякдення. Саме у втраті зв'язку між наукою та життєвою основою людства він вбачав першопричину кризи раціональності. Щодення стає лакмусовим папірцем затребуваності науки. Це та сфера, де людина існує безпосередньо, тому повсякденні практики із своїми внутрішніми структурами та ритмами, є своєрідними критеріями істинності. Наука повинна «служити цілям, які... мають бути з віднесені з життєвим світом. Людина, що живе у цьому світі, у тому числі і людина, що досліджує природу, може ставити усі свої практичні і теоретичні питання, тільки знаходячись усередині цього світу, може теоретично ставитися до нього лише в нескінченно відкритому горизонті непізнанного» [4, с. 603]. Тобто «життєвий світ», у розумінні Е. Гуссерля, є саме тим фундаментом, на який повинна орієнтуватися наука.

У трактуванні філософа життєвий світ має інваріантну «загальну структуру». У філософському відношенні завдання полягає в тому, щоб глибоко і всеосяжно проаналізувати апріорні структури життєвого світу, потім там можна буде відкрити самі первинні структури